

- педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія "Історія". – 2007. – Вип. XII.; Місінкевич Л. Л. *Єврейська і польська національні меншини Поділля (20 – 30-ті рр. ХХ століття)*. – К., 2001; Слободянюк П. Я. *Єврейські общини Правобережної України*. – Хмельницький, 2005.
6. *Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХО)*. – Ф. 766. – Оп. 1. – Спр. 278.
 7. ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 88.
 8. *Поділля в період відбудови народного господарства (1921 – 1925 рр.)*. – Вінниця, 1957.
 9. *Державний архів Вінницької області*. – Ф. 29. – Оп. 1. – Спр. 282.
 10. ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 116.
 11. ДАХО. – Ф. 458. – Оп. 1. – Спр. 61.
 12. ДАХО. – Ф. 301. – Оп. 1. – Спр. 122.
 13. *Урок Шепетовки // Вісті ВУЦВК*. – 1930. – 7 квітня.
 14. *Центральний державний архів вищих органів влади і управління*. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 456.
 15. ДАХО. – Ф. 304. – Оп. 2. – Спр. 26.
 16. *Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ)*. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 417.
 17. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6582.
 18. *Самутін Ф. Квітне культура нацменшостей // Вісті ВУЦВК*. – 1935. – 2 січня.

Л.В. Нізова

ПІДПОРЯДКУВАННЯ ДРІБНОГО ВЛАСНИКА ДЕРЖАВНОМУ УПРАВЛІННЮ (НА ПРИКЛАДІ ІНТЕГРАЦІЇ КУСТАРІВ І РЕМІСНИКІВ У СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНУ СИСТЕМУ УСРР)

Приборкання стихійного нагромадження первісного капіталу в дрібного власника у перехідний до індустріальних відносин період є необхідним завданням державного управління. Наприкінці ХІХ ст. в цього власника широко виявилася деструктивна підприємницька форма – будь-якою ціною нагромадити капітал. Під час "цієї" золотої лихоманки він, разом із представниками великого капіталу знищує навколишню природу й моральність у суспільстві. Державно-монополістичне управління в перехідний період повинне стати перепорою стихійному розвитку тіншового підприємництва, де дрібний капітал має бути виявлений та підпорядкований.

Через специфіку свого виробника дрібний капітал уміло маскується у тіншовій формі, насамперед на початку розвитку капіталістичних відносин, оскільки нагромадження останнього пов'язане з хижацькими виявами його самого під час експлуатації виробників. Він особливо небезпечний тим, що експлуатує сировинні ресурси країни, дрібних товаровиробників, котрих він уміло закабальє, як рабів, що створюють для нього капітал.

У дрібних власників внаслідок реалізації специфіки неконтрольованих максимальних вимог до товаровиробників здійснюється і бажання постійно збільшувати норму експлуатації. Ці можливості, разом із відсутністю контролю провокують його спокусу: розбагатіти й наздогнати великий капітал. Такий максималізм продиктований товарно-грошовими можливостями, що відкрилися, безконтрольністю з боку державної влади та постійно гнітючою заздрістю до великого капіталу. Дрібний власник дуже поспішає скористатися наданими умовами, оскільки об'єктивно залежить від короткого зоряного часу у перехідний

період первісного нагромадження, коли великий капітал ще сам перебуває на стадії свого розвитку і не контролює всі сфери виробництва, тимчасово заповнений першим. Перехідний період дає простір дрібному капіталу зосередитися на експлуатації своєї вотчини у виробництві. Й чим більше зволікається в цей період розвиток великого капіталу та створюється будь-яке безладдя у країні, тим вигідніше дрібному власнику розширити строки використання свого виробництва для максимального нагромадження капіталу. Тому політика представників дрібних власників (буржуазних партій) у перехідний період всіляко провокує до знищення реформаторів, участі у війні, революціях, щоб затягти процеси розвитку, які сприяють продовженню перехідного періоду. Саме під час війни і революцій великі підприємства зупиняють свою роботу, тим самим надаючи її дрібним.

Дрібний власник (як посередник, скупник*) у кустарно-ремісничій справі вміло черпає нагромадження свого капіталу з джерела найжорстокішої експлуатації дрібних виробників та прихованих форм виробництва (створених осередків мануфактур по домівках працівників без спільного приміщення). Він вдається до таких хитромудрих мануфактурних сплетень виробництва "вдома", оскільки постійно змушений приховувати від усіх свій вид діяльності, що є запорукою збільшення його капіталу. Цей спосіб тіншового нагромадження, по-перше, дрібний власник тримає у таємниці від великого капіталу, що розвивається й може захопити його вотчину, а по-друге – від державного управління, яке забере істотну частину доходів через оподаткування підприємницької діяльності. Примножуючи за рахунок несплати податків та тіншового становища свій дохід, він перебуває під впливом постійного страху за свій капітал. Так, нестабільні способи наживи могли обірватися для дрібного власника в будь-який час, а тому вони сприяли постійному посиленню умов експлуатації своєї вотчини, яка тимчасово перебувала у його розпорядженні тільки в перехідному до індустріальних відносин періоді.

Дослідження показали, що на території Російської імперії й СРСР із кінця ХІХ до середини ХХ ст. існувала незалежна від державного управління вотчина дрібного власника та проблема підпорядкування його останньому. Тому для її вирішення постало завдання (як у Російській імперії, так і в СРСР) створення державно-монополістичної форми управління у перехідний до індустріальних відносин період. За умови її вирішення, а також встановлення обліку дрібного виробництва й контролю за ним державна влада зможе здійснити його підпорядкування.

Розвиток тіншового капіталу та часткові збори податків є визначальною ознакою не підпорядкування дрібного виробника державному управлінню. Поворот капіталістичних відносин у ХХІ ст. на

* Ми підкреслимо роль найбільш яскраво вираженого до нагромадження тіншового капіталу дрібного власника, оскільки кустар та ремісник, які мали свій інструмент і приміщення й самостійно працювали у виробництві, також є дрібним власником та якоюсь мірою підприємцями в своїй роботі. Однак посередник і скупник самі не виробляють продукт або товар. Вони експлуатують інших виробників у тіншовій формі. Це є найважливіше для підпорядкування його державному управлінню.

територію колишнього СРСР повернув і проблему підпорядкування дрібного власника державному управлінню. Сучасні важелі останнього не справляються із стихією нагромадження капіталу, де воно корумповане, розвалюючись на кланові складові, які переслідують в управлінні державою власні цілі.

Незважаючи на спробу заперечення у радянському періоді позитивних результатів розвитку країни, необхідно розглядати пройдений досвід підпорядкування дрібного власника державному управлінню, щоб зрозуміти, з якою серйозною проблемою нині зіткнулося сучасне суспільство. В Україні й сьогодні дрібний власник має велику питому вагу у господарських відносинах, а тому невивчена проблема має важливе значення.

Дрібний виробник як організатор нагромадження капіталу самостійно висунувся в суспільстві з розвитком товарно-грошових відносин. Із часом він через перевагу дрібного виробництва в Україні став головним рушієм масового нагромадження капіталу й у кустарній промисловості. Дрібний власник, як скупник та посередник, котрий невловимо діє для державної служби, використовуючи розвиток товарно-грошових відносин і залежних дрібних виробників (у кустарно-ремісничій промисловості й сільському господарстві) в перехідний період до індустріальних відносин, успішно створював у таких умовах свій капітал та постійно будь-яким способом його збільшував. Відсутність у влади необхідної форми державно-монополістичного управління в період розвитку капіталізму надало ще більшого динамізму дрібному власнику у нагромадженні капіталу і сприяло створенню його вотчини в дрібному виробництві. На жаль, не було досягнуто останньої спроби П.А. Століпіна перед революцією реформувати суспільство в умовах капіталістичного розвитку, щоб оволодіти процесами стихійного нагромадження капіталу (у тому числі в дрібних виробників у перехідний період). Державний контроль за їх посередницькою діяльністю був повністю відсутній. У таких умовах стихія нагромадження первісного капіталу "будь-якою ціною" захлснула суспільство й роздавила реформатора. Також це відбувається нині, на наших очах, коли вирубаються ліси, спустошуються водойми, знищується за допомогою хімії екологія, деградують моральні устої та цінності в суспільстві для наживи.

Більше, ніж 90 років тому більшовики знайшли інструмент у системі підпорядкування дрібного власника державному управлінню і з його допомогою перетворили суспільство до соціальних форм рівноправ'я. Складну систему підпорядкування теоретично було розроблено В.Леніним, яка лягла в основу декретів і тез, написаних ним 25-28 грудня 1917 р. та 7-10 січня 1918 р. За ними визначалося подальше життя країни через мережу виробничо-споживчих комун. Декрет передбачав нові економічні форми перетворення у системі господарювання радянської держави, які визначалися під загальним гаслом: "покрити всю країну мережею споживчо-виробничих комун, в які поголовне ввійде все її населення".

Щоб не йти у лобову атаку на більшу частину останнього в боротьбі з її дрібною приватногосподарською формою власності, В.Ленін прагнув непоміченим способом перетворення економічних процесів у виробництві (шляхом

відчуження індивідуальної власності в процесі суспільної колективної праці) здійснити необхідну для індустріалізації народного господарства політичну реформу. Він розраховував на хвилі скрутного продовольчого становища ввести колективну форму виживання у скрутних умовах, щоб з її допомогою залучити всіх у комуни для спільного користування розділеними владою продуктами харчування і споживчими товарами. Тоді в умовах їх розподілу дрібні виробники підпорядковувалися б радянській владі й необхідна роль трудівника та споживача здійснювалася б у задуманій ним "мережі виробничо-споживчих комун" [1, 191] (без індивідуальних доходів). Те ж саме В.Ленін запропонував зробити у кооперативах [2, 418], коли представників останніх категорично не влаштувала форма споживання і виробництва через комуни саме цілковите усупільнення індивідуального господарства). Вони відмовилися від неї, щоб зберегти підприємницьку частину в дрібному господарстві. Під тиском старих кооператорів В.Ленін був змушений відійти від швидкої комунізації суспільства в 1918-1919 рр. Замість "мережі виробничо-споживчих комун" він у 1920 р. запропонував "поголовне" об'єднання всього населення в єдиний кооперативний центр – Центроспільку, покликану пристосувати й видозмінити приватногосподарський характер кооперативів не до комун відразу, а тільки до організаційно-виробничих завдань радянської влади. Щоб створити систему підпорядкування дрібних підприємців, В.Ленін відтягує радянсько-соціалістичну побудову суспільства. Він іде на зміну свого плану – в 1918-1919 рр. комунізації країни. На вимогу дрібних власників та на добровільних взаємовідносинах з кооперативними підприємцями В.Ленін проголосив уже у 1920 р. додатковий період до революційних перетворень – державного управління приватногосподарськими відносинами (майже за рік до непу, на IX з'їзді РКП(б)) [3].

Це був дуже важливий період для побудови добровільних відносин між владою та її народом – переважною приватногосподарською частиною населення. Однак, на думку багатьох більшовиків, такий підхід вважався зайвим для соціального розвитку, запропонованого радянською владою. Й такий додатковий період лише відтягував як час, так і сили для взаємовідносин, котрі пропагувала остання без взаємності. Більшовики не змогли, крім гасел, матеріально підкріпити свої заклики до представників дрібного приватного господарства ні тракторами, ні інвестиціями. (На початку революції радянську владу було підтримано, оскільки вона підкріпила свої гасла обіцянкою землі, а у 1920 р. в неї не було аналогічної можливості).

Соціально-економічна природа дрібного власника та всі його зусилля були спрямовані лише на власне нагромадження капіталу, а не на загальні завдання державної чи піднесення країни з руїн і відсталості, її індустріалізації.

Більшовики, налаштовані на швидку перемогу над усією приватною власністю (особливо після перемоги у громадянській війні) жадали якнайшвидшого встановлення соціальної рівності, але, підкоряючись ленінській резолюції про кооперацію, проголошеній на IX з'їзді РКП(б), згодилися на взаємовідносини з представниками приватного господарства. Проте на

практиці вони не впровадили додатковий етап пристосування до останніх. Skorиставшись згодою* кооператорів на взаємодію з радами, більшовики зразу ж перейшли до методів одержавлення приватногосподарських кооперативів після проведеного I об'єднавчого з'їзду всієї кооперації й створення Центроспільки в Москві 7 червня 1920 р.

Пропозиція В.Леніна встановити додатковий період для переходу до державного управління приватногосподарськими відносинами для оволодіння стихією нагромадження дрібного капіталу та добровільного "поголовного" кооперування населення була тоді дуже необхідною. У ній мала здійснитися необхідна взаємодія вимог радянської влади про термінову індустріалізацію країни та індивідуальних устремлінь дрібних підприємців – власного нагромадження в приватногосподарських кооперативах (через форму контрактації державних установ з усіма видами останніх). У них більшовики повинні були крок за кроком здійснювати необхідну взаємодію. Таким чином, у ленінському додатковому періоді дрібний виробник-власник (середняк у сільському господарстві) зміг би поступово, притираючись і пристосовуючись, переходити від приватногосподарських відносин у кооперативах до радянських форм. У них система виробництва здійснювалася б уже без індивідуальних доходів та додаткового прибутку, розчиняючи підприємницьку складову в робітничому колективі трудящих. Внаслідок поступових перетворень у приватногосподарських кооперативах через форму контрактації з радянськими установами (Наркомпрод, ВРНГ) дрібний власник підкорився б державному управлінню без силових форм впливу в результаті великого спектру переваг, особистої заінтересованості у пільгах, кредитах, сировині за фіксованими розцінками і тарифами на перевезення товарів (В.Ленін зазначав, що треба обов'язково дати дрібному виробнику-власнику від радянської влади хоча б маленьку пільгу, але обов'язково, щоб останній відчував свою перевагу [4, 245-246]).

Використовуючи державно-монополістичну форму управління та на "добровільних началах", В.Ленін спочатку намагався "поголовно кооперувати" все населення країни у 1920 р. [5, 17] в єдину кооперацію Центроспільки** й таким чином організувати систему обліку дрібного власника і контролю над ними.

Додатковий період давав економічний ефект для народного господарства та позитивний результат взаємовідносин між владою й народом, але затягував (що граничило з дальшою катастрофою втрати незалежності) плани більшовиків по перетворенню населення "на епоху" (як згодом В.Ленін зазначив про вимушений захід у праці "Про кооперацію") [4, 3-4].

Більшовики застрягли в спробі підпорядкування населення державним колективним формам, без котрих неможливо було терміново модернізувати країну. Підпорядкування останнього у "добровільних" формах вимагало "епохи" перетворення, а модернізація економіки потребувала терміновості її здійснення в одно-два десятиріччя [4, 19-20]. Така

дилема, яка розривала процеси на різні сторони, не сприяла подальшому позитивному розвитку країни, а об'єднати із завданнями радянської влади пріоритети приватногосподарського сектора (як обидві необхідні складові єдиного перехідного періоду до індустріалізації країни) було неможливо через відсутність необхідного обліку і контролю, особливо в 1923 р.

В.Ленін, знаючи природу дрібних підприємств, запропонував період непу для здійснення їх обліку, надання пільг, які згодом більшовики застосували у 1924 -1926 рр. Цим самим вони досягли (щоправда неповного) обліку дрібних виробників-власників та контролю над ними. Проте поєднати завдання радянської влади щодо індустріалізації країни й приватногосподарські особисті інтереси більшовикам не вдалося. До двох складових необхідна була ще ціла епоха культурних взаємовідносин.

На початку непу ще не працювали повною мірою податкові інспекції. Тому в спробі продовження державних пільг полягала велика загроза подальшого тіншового розвитку дрібного капіталу, який потенційно зміг би у майбутньому знищити радянську владу. Такий поворот подій для останньої зривав не тільки термінову модернізацію держави. Він сприяв відновленню або самодержавства, або буржуазного уряду (аналогічного уряду Керенського), які довели свою неспроможність у створенні необхідного управління країною перед стихією капіталістичного розвитку.

Додатковий період – короткий термін розвитку взаємовідносин із дрібним власником – не давав позитивного результату, але затягував плани більшовиків щодо необхідного перетворення населення. В.Ленін шукав вихід несилового одержавлення дрібних товаровиробників і дійову форму для оволодіння стихією первісного нагромадження у короткий термін "в одне-два десятиріччя" для розв'язання необхідних завдань по модернізації країни [4, 78-80]. На наш погляд, постійне використання В.Леніном добровільних форм кооперації всього населення країни для спроби його державного підпорядкування з 1918 р. призвело вождя до тупикової ситуації.

Декрет РНК від 11 квітня 1918 р. – перший досвід взаємовідносин із старими кооператорами – підтвердив прагнення В.Леніна до добровільних форм співробітництва з ними. Він став початком угоди радянської влади з "...буржуазними кооперативами та робітничими кооперативами, які залишалися на буржуазній точці зору" [6, 76]. З початком зміцнення радянської влади споживча кооперація навіть висловила готовність працювати під безпосереднім керівництвом і контролем її органів. А це означало, що більшовикам через угодовський орган останньої у цілому навіть вдалося очолити всю приватногосподарську кооперацію та таким чином завдяки поголовному кооперуванню швидше об'єднати в неї все населення країни. В.Ленін припускав, що поєднання приватногосподарського розвитку і державного управління у період "воєнного комунізму" – це дуже швидкий шлях до здійснення мети підпорядкування населення радянській владі, але визнав його неспроможність у мирний період після громадянської війни. До такої думки він прийшов після видання декрету у березні 1919 р. [7, 191] про

* "Згоди" більшовики добилися, використовуючи всі способи умовлянь на Всеросійській нараді й вмілу форму голосування більшості на об'єднавчому з'їзді.

** На відміну від поголовного кооперування у 1930-х рр.

об'єднання всього населення в єдину споживчу комуни. Останній не виконувався, він зависнув у повітрі, об'єднання населення не відбувалося. Виявилось, що радянська влада була сама по собі, а населення жило своїм приватногосподарським життям само по собі. Й не було у влади способу його підпорядкувати. Тоді В.Ленін, швидко зорієнтувавшись, "умовив" влітку 1920 р. старих кооператорів на Всеросійській нараді [8, 1-2] об'єднатися в єдиний споживчий кооператив (зберігши присутність в об'єднанні приватногосподарської складової). Така пропозиція вже один раз стояла на порядку денному у 1918 р., коли кооператори пішли на умови радянської влади. Однак суворі форми останньої для їх взаємовідносин не підійшли.

В умовах контролю радянської влади у приватногосподарських кооперативах зірвався план створення мережі виробничо-споживчих комун на найраннішому етапі, який непомітно счез в умовах громадянської війни. І тому, пам'ятаючи умови радянської влади у минулих взаємовідносинах, старі кооператори не йшли на умовляння керівників більшовиків, останні використали більшість на Всеросійській нараді представників кооперативділів, членів Наркомпроду для позитивного голосування разом із старими кооператорами і, таким чином, підвели їх до угоди про об'єднання в єдину кооперативну систему під керівництвом Центроспілки.

Споживча кооперація на найважливішому етапі спроби загального кооперування населення у 1920 р. допомогла радянській владі й відіграла роль об'єднувача всіх її видів, а отже, і населення. Через неї (так здалося й В.Леніну на початку шляху перетворення населення весною та на початку літа 1920 р.) вигравався час підпорядкування дрібного власника радянською владою завдяки поголовному кооперуванню всього народу в Центроспілку. Одержана мовчазна згода старих кооператорів давала змогу уникнути поступового перетворення населення країни "на епоху".

Однак напір більшовиків швидко підпорядкувати населення з допомогою споживкооперації не здійснився. Він розбився об протистояння дрібного власника, який побачив у діях більшовиків швидке знищення не тільки приватногосподарської складової в кооперації, а й спробу підпорядкування відповідних кооперативів Наркомпроду і ВРНГ. Зрозумівши мету "поголовного" кооперування всього населення країни як власне знищення, він організував протистояння дрібних товаровиробників. Особливо цей рух набув розмаху в Україні, де дрібне виробництво було особливо широко розповсюджене. На цій території дрібний капітал зміцнювався ним у відсутності великого капіталу. Дрібний власник розширив це більше свої можливості, очистивши поле діяльності для більшого нагромадження капіталу в умовах розрухи. Й у такий, найбільш сприятливий момент для останнього, радянська влада зазіхнула "поголовним кооперуванням" на приватногосподарську основу та на дрібного власника (на його життєдіяльність у нових умовах використання наділеної землі й інших пільг). Саме тому так акордно на початку 1921 р. у відповідь пролунала нова громадянська війна дрібних власників, яка могла призвести до знищення радянської влади активною частиною населення в 38-42% території країни [9, 341-342; 10, 14]. В.Ленін, оцінивши масштаб протистояння,

терміново відступив до нової економічної політики. Майже десять років більшовики готувалися до нового наступу на дрібного виробника у країні після провалу в 1920 р.

Тільки у 1930-х рр. вони здійснили свій задум і підпорядкували дрібного власника. Більшовики провели одержавлення населення через кооперування та колективізацію, перетворивши його до радянської соціальної рівності, знищивши приватну власність.

Підпорядкування дрібного власника державному управлінню протягом ХХ ст. було настільки складним для виконання та заплутаним для виконання завданням, що довго не вивчалось в історіографії й навіть під таким кутом зору не ставилося. Найбільш тісно до неї підійшли в роки радянської влади самі більшовики, коли вивчали у практиці дій питання перетворення суспільства. Завдяки цьому нині є можливість підійти до існуючої і тепер проблеми.

Світова історіографія не приділила уваги дрібному капіталу, оскільки в інших капіталістичних суспільствах він не мав такого вирішального впливу у протистоянні владі, в боротьбі проти свого знищення у перехідний період до індустріальних відносин. У капіталістичних суспільствах був присутній великий капітал, який самостійно в існуючих економічних умовах контролював дрібний та еволюційним шляхом здійснив його масове знищення (зайнявши місце останнього, залишивши йому назавжди специфічні форми діяльності, у тому числі сервіс). Дрібний власник на території Російської імперії і й у СРСР, а також на пострадянському просторі одержав виняткове значення. Коли було знищено більшовиками великий капітал, дрібний зростав до кінця 1920-х рр. (на основній території Радянського Союзу, у тому числі в Україні), набираючи силу, прагнучи його замінити.

Більшовики у період підготовки наступу на представників приватної власності виявили для себе специфіку різновиду останніх, але в документах по кустарно-ремісничій промисловості, наприклад, писати про нього закамфлювано* й навіть видавали дезорієнтуючі спеціальні розпорядження, які сприяли розвитку приватногосподарської діяльності (в умовах існування її у всьому населення країни).

У 1920 р. на політбюро навіть було дано вказівку "ніде не виступати про кооперацію як умираючу форму господарювання" [11, 13-14]. Але, незважаючи на всі застереження більшовиків щодо просочування інформації, дрібний власник прорахував план дій радянської влади стосовно "поголовного кооперування", і тоді остання одержала його організований опір. Несподівану внутрішню кризу, про яку на початку непу говорив В.Ленін, було вперше осмислено, а через неї виявлено, яка сила стоїть перед більшовиками.

В.Ленін назвав організовані в 1920 р. спроби протистояння підпорядкування дрібних підприємців, як найбільшу кризу влади у середині країни [8, 8]. Радянська влада, зіткнувшись із запеклим внутрішнім протистоянням "поголовному кооперуванню" в тому році, стала ще уважніше розглядати всі складові опору. Д.Мануїльський у доповіді 17 травня 1920 р. про українську кооперацію попереджав, пояснюючи членам партії, що це та галузь, де ще не відбувся навіть

* Підтвердженням цього була дискусія на ІХ з'їзді РКП(б).

свій Жовтень [8, 9-11]. Більшовики для дальшого наступу мали глибше розібратися в складній структурі дрібного виробництва, щоб оцінити перспективи нової боротьби з ним, яка була ще попереду.

У дореволюційний період на відміну від радянського роль дрібного власника в усіх його проявах у соціально-економічній та політичній системах суспільства було майже не вивчено. Дрібний власник (як посередник, скупник) не виявлявся в поєднанні з дрібними виробниками, особливо на початковому етапі розвитку нових, капіталістичних відносин. На цьому етапі він вислизав і розсіювався, не попадаючи у поле зору державних інспекційних служб. Тому на початковому етапі розвитку капіталістичних відносин у Російській імперії дрібного власника як організатора дрібного виробництва в ролі скупника й посередника у ньому навіть не було визначено. Система оподаткування в державі не фіксувала його як самостійного підприємця, який підпорядкував собі працю дрібних виробників на власну користь. Він відкрито не виявляв свої посередницькі у товаровиробництві функції в початковий період нагромадження великого капіталу та прагнув не конкурувати у промисловості з останнім. Дрібний підприємець-скупник активно використав хаотичні форми капіталістичних відносин з метою максимального нагромадження власного капіталу в найзручніших для цього перехідних умовах, коли державне управління не помічало його унікальної вотчини, де дрібні виробники створювали йому капітал. А воно через оподаткування не підпорядкувало обширну підприємницьку діяльність дрібного власника "контролю й обліку" [12]. Рання стадія розвитку капіталістичних відносин у період самодержавного управління була пройнята феодальними устоями, які заважали державному керівництву в побудові нової системи оподаткування у відповідальний період нагромадження капіталу, створення системи необхідного контролю і стримування зростаючих апетитів дрібних підприємців. У зв'язку з відсутністю змін у державному управлінні суспільством та в законодавчій системі не розпізнавалися й нові форми підприємницької діяльності у дрібному виробництві. Нові відносини, особливо в останньому, довго навіть не перебували у колі державних інтересів.

У той час, як дедалі зростає середовище дрібних виробників збільшувалося для підприємницьких інтересів скупників та посередників і давно ними з користю для особистих цілей використовувалося, для державного управління воно було ще приховане. Такому стану речей сприяв той факт, що багато хто з дрібних виробників, як у кустарно-ремісничій галузі, продовжували займатися традиційним сільським господарством, приробляючи відповідно продукцією, й не поспішали зареєструвати свій другий вид діяльності, котрий давав їм уже основний прибуток. Наприклад, в Україні, де малоземелля було широко розповсюджене у чорноземних районах, кустарно-ремісничє виробництво розвивалося особливо швидкими темпами.

Таким чином, державне управління повністю не контролювало розвиток нових відносин та не виявляло супутню підприємницьку діяльність. Посередницькі функції скупника не підходили під статтю виробника в декларації доходів про трудову діяльність у недавно

створеному виробництві (з 1888 р.) [13, 13], і тому дрібний підприємець-посередник як самостійний виробник не фігурував. Особливо такому стану справ сприяла сама форма кустарно-ремісничого виробництва, яка важко виявляється на ранній стадії мануфактурного періоду розвитку. В ній селяни працювали вдома, без виділення у спеціальну майстерню. Така особливість довго впливала на сприйняття кустарно-ремісничого виробництва державним управлінням. Воно не враховувало кустарно-ремісничу працю селян як самостійний виробничий вид у мануфактурний період та відрізняло його від домашнього міжсезонного "хобі" останніх.

На відміну від незаінтересованих і неповоротких державних керівників, скупник вигідно взаємодіяв із виробниками у країні й при цьому окремо не фігурував в офіційних контрольних зведеннях по кустарно-ремісничій промисловості зокрема в Україні, використовуючи непідконтрольні функції виробника: "працю кустаря вдома". Прихована форма дрібного підприємництва у кустарно-ремісничому виробництві в мануфактурний період була характерною рисою хаотичного та безконтрольного розвитку капіталістичних відносин, особливо в Україні, кустарна промисловість навіть уособлювала собою у мануфактурному періоді саму перехідну форму до розвинутих капіталістичних відносин. Саме в ній культивувалися безконтрольна експлуатація населення і жадоба розбагатіти на ній. Скупник у цьому разі виконував посередницькі організаційні функції між виробниками та ринком, між заготівельниками сировини й останніми, одержуючи свій прибуток з готової продукції або ремісника, оплату якого навмисно всіма засобами занижував, використовуючи свої знання в збутових і закупочних операціях як основу взаємовідносин. Вони передбачали для нього форму нагромадження капіталу в умовах суворої експлуатації дрібних виробників за відсутності мануфактури, фабрики, заводу. Йому не потрібно було оплачувати рахунки за їх утримання, платити податок державі за використання найманої праці, одержання готової продукції, проводити маркетинг, ризикувати затоварюванням. Чистий прибуток без істотних відрахувань був для нього особливо привабливий.

Скупник будував відносини з виробником нібито на основі взаємної зручності, щоб для останнього була можливість максимально у своїй роботі уникнути додаткових турбот. З одного боку, кустарю, як правило, малограмотному або навіть неграмотному тяжко було вести справи поза майстернею: по придбанню кредиту, сировини та інших допоміжних матеріалів, по збуту готової продукції. А з іншого боку, скориставшись послугами скупника, кустарі й ремісники попадали від нього в залежність. Він користувався їх становищем й оплачував заготовки, збуті, кредитуванні, але при цьому використовував усі операції в особистих цілях для кінцевого підпорядкування і максимального закабалення дрібних виробників. Скупник за відсутності особистого виробництва, без оплати податків одержував максимальний прибуток із вироблюваного товару кустаря, ремісника, а у сільському господарстві – із селянина. Таке підпорядкування дрібних виробників створювало за посередницькі послуги солідний капітал (визначення

"скупник чи посередник у кустарно-ремісничому виробництві" залежало від того, якою операцією він займався; скупав готову продукцію для дальшого збуту або повністю забезпечував посередницькі функції у дрібному виробництві).

Підприємницькі відносини скупника або посередника в останньому, які довго не перебували у колі державних інтересів, під впливом важкого становища в країні та необхідності термінового виготовлення продукції у дрібного виробника були виявлені й розглянуті. Інтендантські служби добре інвестували термінове державне замовлення та активно впливали на його виконання.

Дрібний виробник раптом відчув іншу форму взаємовідносин у суспільстві, коли на собі пізнав усю необхідну йому допомогу з боку держави. В період Першої світової війни кустар і ремісник оцінив різницю: жорстку хватку "допомоги" скупника-посередника, коли він намагався не відпустити дрібного виробника навіть на виконання державних воєнних замовлень із кредитом, сировиною і засобами виробництва*. Моральний бік допомоги за відсутності в Армії необхідного обмундирування під час війни ніколи не цікавив скупників перед обличчям особистої вигоди, кустарі вимушені були самостійно викупати себе з їх кабали державними кредитами на воєнні замовлення. Одержуючи останні, вони йшли у добровільне підпорядкування державному управлінню, всіма засобами відхрещуючись від взаємовідносин із колишнім своїм експлуататорами, кустарі із задоволенням міняли кабальне своє існування на працю в державних майстернях, кооперативах [14, 86]. Форма державного управління на монопольній основі володіння сировиною була найбільш сприятливою для виробничих відносин у перехідний період, коли посередники додатково намагалися експлуатувати дрібних виробників, не випускаючи їх за рахунок кабали із своєї вотчини. Цей невеликий фрагмент взаємовідносин влади і кустарів та ремісників у період Першої світової війни, знайдений в архівах, показав перевагу державного управління перед хаотичними капіталістичними формами розвитку.

Тільки у радянський період дрібний власник, скупник-посередник, який ухилився до Жовтневої революції для державного управління і підпорядкування й використовував свою підприємницьку діяльність та найманих робітників у кустарно-ремісничому виробництві в кабальній залежності (як і у сільському господарстві куркуль), був не лише виявлений для обліку та контролю, позначений у класифікації, а й обкладений як підприємець, котрий експлуатує працю великої кількості дрібних виробників (на рівні промислу, кооперативу, мануфактури), а в 1930-х рр. навіть подвійним оподаткуванням. У міру свого опору одержавленню з боку радянської влади він згодом був визначений для знищення як зайвий елемент у взаємовідносинах держави як замовника та кустаря і ремісника як виробника, радянська влада без альтернативи визначила підприємців, розглядуваних у кустарно-ремісничій промисловості скупників, посередників, кооператорів тільки до перетворення в

наймане становище. Індустріальне будівництво у країні вимагало великої маси найманих робітників. Кінець існування кустарної промисловості в державі свідчив про закінчення перехідного періоду до нових відносин.

Таким чином, більше 90 років тому В.Ленін теоретично продумав план як "в одне-два десятиріччя" [4, 245] за допомогою добровільних форм, замість епохального еволюційного розвитку здійснити індустріалізацію країни. У його програмі було обов'язковим підпорядкування суспільства державному управлінню, щоб здійснити грандіозні завдання: на своїх плечах винести прорив до індустріалізації з метою встигнути створити необхідний потенціал у країні перед новим світовим поділом сировинних ресурсів.

Теоретична програма В.Леніна підпорядкування суспільства не підкріпилася практикою: "поголовного" об'єднання всього населення на добровільних основах в єдину комуни у 1919 р.; "поголовного" об'єднання всього населення на добровільних основах у 1920 р. в єдину кооперацію Центроспілки; у 1922 – 1923 рр. у період нової економічної політики приватногосподарських відносин із суспільством (із зрізаними доходами через диктатуру податкової системи). У 1924–1926 рр. навіть в умовах пільгової державної політики для приватногосподарського розвитку не відбулося підпорядкування всього населення радянській владі, оскільки вона не могла зацікавити товаровиробників тракторами або іншими засобами виробництва. У 1927/28 р. стався перехід до одержавлення населення силовими методами, підпорядкування його для поставлених завдань індустріалізації на практиці здійснилося лише в умовах силової форми впливу на суспільство в 1930-х рр. за Й.Сталіна.

1. 25-28 грудня 1917 р. В.Ленін написав "Проект декрету про споживчі комуни", де визначив, що споживчі товариства націоналізуються, зобов'язуючись включити в свій склад все населення даної місцевості поголовно // *Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства. – 1917. – Бюллетень 13.*
2. В декреті РКП від 11 квітня 1918 р. "Про споживчі кооперативні організації" зазначено, що вони обслуговують у кожному районі їх діяльності все населення // *Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства. – 1917. – Бюллетень 32.*
3. Це відображено в двох резолюціях по кооперації, ухвалених IX з'їздом РКП(б).
4. Ленін В.І. Про кооперацію. – ПЗТ. – Т.43.
5. IX съезд РКП(б). – *Девятый съезд Российской коммунистической партии (стенографический отчет 29.03. – 04.04.1920).* – Госиздат, 1920.
6. Декреты Советской власти. – Т.2. – Госиздат. – 1959.
7. *Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства. – Бюллетень № 17.*
8. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф.340. – Спр. 5651. – Оп.1.
9. Ленін В.І. Лист П.І.Попову // ПЗТ. – Т.40.
10. Російський державний архів економіки. – Ф. 1619. – Оп.6. – Спр.222.
11. Російський державний архів соціально-політичної історії. – Ф. 17. – Оп. 5. – Спр. 239.
12. Як говорив В.Ленін, намагаючись підпорядкувати

* Для в'язання вовняних рукавичок для армії були закуплені додатково за державний рахунок спеціальні машини за кордоном та надані у розпорядження кустарів.

"Дрібнобуржуазну стихію".

13. Тарновський К. Н. *Мелкая промышленность России в конце XIX – начале XX вв.* – М., 1995.

14. Низова Л. *Интеграция мелкого собственника в социально-экономические отношения.* – К., 2006.

О. Г. Перехрест

НАСЛІДКИ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ ДЛЯ МЕДИЧНОЇ СФЕРИ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА

У довгому ланцюгу трагічних наслідків німецько-радянської війни була шкода, завдана системі охорони здоров'я та здоров'ю населення, зокрема сільського. Це питання одержало певне висвітлення в радянській та вітчизняній історіографії [1]. Водночас чимало його аспектів залишається ще мало дослідженими і не вповні висвітленими об'єктивно. Автор публікації ставить за мету висвітлити реальний стан медичної сфери українського села в період окупації, збитки і шкоди, заподіяні окупантами сільським медичним закладам та здоров'ю сільського населення республіки. Об'єкт вивчення – німецька окупація українського села, предмет – наслідки для медичної сфери на селі.

Заклади охорони здоров'я були важливою складовою соціальної інфраструктури передвоєнного села. У 1940 р. у сільській місцевості безкоштовні медичні послуги населенню надавали 1179 стаціонарні лікарняні заклади із 32 658 лікарняними ліжками, 3470 амбулаторно-поліклінічних заклади, 6268 фельдшерсько-акушерські пункти, 8440 закладів фельдшерсько-амбулаторної допомоги, 44 протитуберкульозні диспансери, 84 венерологічні пункти, 3 дитячі поліклініки і амбулаторії, 573 жіночі і дитячі консультації, 1256 аптек [2, 65]. В останні передвоєнні роки в республіці багато було зроблено щодо поліпшення медичної допомоги сільським породіллям. У 1940 р. у селах республіки вже було 3017 колгоспних пологових будинки на 9960 ліжок. Крім того, 7201 ліжко для породіль було розгорнуто в інших сільських лікувальних закладах [3, 92]. Санітарний стан сільських населених пунктів, спільно з лікувальними закладами, контролювали також понад 300 районних спеціальних санітарних та протиепідемічних закладів [4, 201]. Наявність такої розгалуженої мережі медико-санітарних закладів свідчила про суттєві позитивні зміни в організації охорони здоров'я сільського населення.

Водночас, цієї мережі закладів було недостатньо, щоб забезпечити своєчасну і кваліфіковану медичну допомогу сільським жителям, адже на одну сільську лікарську дільницю в середньому припадало 4,4 сільради і 8,2 тис. населення. Сільські медичні заклади були недостатньо укомплектовані висококваліфікованими кадрами, зокрема профільними спеціалістами. Чисельність лікарів у сільських лікувальних закладах складала всього 4 тис., середніх медичних працівників – 32,9 тис., тоді як у міських лікувальних закладах працювало 26,2 тис. лікарів та 61,9 тис. середніх медичних працівників [5, 53]. У 605 сільських дільничних лікарнях не було жодного лікаря [2, 66]. Кількісні та якісні показники забезпеченості медичною допомогою сільських жителів були значно нижчими їх аналогів у місті.

Так, у 1940 р. показник забезпеченості стаціонарною лікарською допомогою сільського населення становив 2,1 ліжко-місце на 1000 сільського населення (з урахуванням ліжок, які використовувалися сільським населенням у міських стаціонарах), у той час як у місті цей показник був 7 ліжко-місць на 1000 міського населення [6, 25]. На одне ліжко-місце в сільських лікарнях витрачалося 3310 крб., а у міських – 4480 крб., у т.ч. на медикаменти відповідно 805 крб. і 1450 крб., на харчування – 152 крб. і 226 крб. Слабкою була матеріальна база сільських лікарень: у них не вистачало автоклавів, рентгенівських апаратів, мікроскопів та іншого лабораторного обладнання, фізико-терапевтичної та дезінфекційної апаратури, хірургічних інструментів, ліків та ін. Транспорт, переважно гужовим, у 1940 р. було забезпечено лише 987 сільські дільничні лікарні республіки [2, 6]. У багатьох випадках для одержання спеціальної медичної допомоги селяни вимушені були звертатись у районні та міські медичні заклади. Незважаючи на значне збільшення кількості пологових ліжок у сільських медичних закладах, ними охоплювалися лише 49,5 % сільських породіль (у місті цей показник складав 87,5 %) [3, 92], інші продовжували народжувати вдома без належної допомоги спеціалістів. До того ж більшість сільських пологових будинків розташовувалася в простих сільських хатах, не мали необхідного обладнання та належних санітарно-побутових умов.

За роки війни та окупації довоєнні позитивні досягнення в справі медичного обслуговування сільського населення були зведені нанівець. До цього призвели масштабні руйнування медико-санітарних закладів у місцевостях, де відбулися жорстокі бойові дії воюючих сторін, мобілізація медичних працівників до діючої армії та евакуація у тиллові регіони країни. Та особливо великої шкоди медичній сфері в сільській місцевості завдав нацистський окупаційний режим. Вважаючи, що одним із джерел зменшення чисельності населення в Україні має стати штучне підвищення смертності, у наслідок погіршення стану здоров'я цивільного населення, окупанти свідомо позбавляли мільйони українців елементарної медичної допомоги шляхом цілеспрямованого руйнування мережі медичних закладів та ліквідації радянської системи охорони здоров'я. Одночасно українському населенню заборонялося користуватися німецьким медичним обслуговуванням. Так, у спеціальній директиві, котра в липні 1942 р. була надіслана начальником канцелярії нацистської партії Борманом міністру східних окупованих територій А. Розенбергу, зазначалося: "Ні в якому разі не варто вводити німецьке медичне обслуговування для місцевого населення східних областей. Наприклад, за будь-яких умов не повинні робитися щеплення та інші оздоровчі заходи для населення України, воно для нас – ніщо" [7, 144]. У меморандумі міністерства у справах окупованих східних областей від 25 серпня 1942 р. зазначалося: "Слов'яни повинні працювати на нас. Вони можуть померти, оскільки вони нам не потрібні. Вони не повинні мати можливості користуватися німецьким громадським медичним обслуговуванням" [8, 524].